

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО: ЦИВІЛІЗАЦІЙНО-ПРАВОВА ІДЕНТИФІКАЦІЯ

UKRAINIAN COSSACKS: CIVILIZATION LEGAL IDENTIFICATION

Годун Н.Ю.,

*кандидат історичних наук,
доцент кафедри правознавства
ПВНЗ «Університет новітніх технологій»*

Зроблена спроба наблизитися до визначення цивілізаційно-правової ідентифікації українського козацтва, використовуючи «нестандартні» джерела. Перед дослідженням поставлено питання: 1) чому виникло козацтво; 2) який людський матеріал його формував; 3) які державно-правові маркери козацтво заклало в цивілізаційне майбутнє української нації. Розглядається вклад Козаччини у формування української самосвідомості.

Ключові слова: українське козацтво, Запорозька Січ, лицарство, орден, військова організація, прикордонне населення, шляхта, козацька верхівка, нова еліта.

Сделана попытка приблизиться к определению цивилизационно-правовой идентификации украинского казачества, используя «нестандартные» источники. Перед исследованием были поставлены вопросы: 1) что послужило возникновению казачества; 2) какой человеческий материал его формировал; 3) какие государственно-правовые маркеры казачество заложило в цивилизационное будущее украинской нации. Рассмотрен вклад Казачества в формирование украинского самосознания.

Ключевые слова: украинское казачество, Запорожская Сечь, рыцарство, орден, военная организация, пограничное население, шляхта, казацкая верхушка, новая элита.

The attempt to get closer to the definition of civilization and legal identification Ukrainian Cossacks, using «unconventional» sources. Questions were put before research: 1) why did the Cossacks; 2) that it formed human material; 3) are the constitutional markers he laid in civilizational future Ukrainian nation. The contribution of the Cossacks is considered to forming of Ukrainian consciousness.

Key words: Ukrainian cossacks, Zaporizhzhya Sich, chivalry, Order, military organization, border population, nobility, cossack elite, new elite.

На сьогодні **актуальність** заявленої теми зумовлена посиленням уваги широкого загалу й науковій громадськості до витоків вітчизняних державно-правових традицій, що важливо для пошуку та визначення належних форм організації політико-правового буття незалежної України. Особливе значення в цьому контексті має епоха Козаччини, зокрема Запорозької Січі, що зумовлено багатьма причинами, а саме: 1) за історичними мірками період Козаччини не дуже далекий від нашого часу, а саме тому існує чимало джерел, які містять інформацію про ті буремні часи; 2) Козаччина проіснувала досить тривалий період часу (XVI – XVIII ст.), що свідчить про життєздатність створених у її обширі правових інституцій; 3) правові інститути, які сформувалися та існували в часи Козаччини, увібрали не тільки певні здобутки давньоруського права, а й відобразили прагнення й потреби українського народу, формуючи його ментальність.

Отже, метою статті є спроба наблизитися до визначення цивілізаційно-правової ідентифікації українського козацтва. Для цього треба дати відповіді на такі питання: 1) чому виникло козацтво; 2) який людський матеріал його формував; 3) які державно-правові маркери козацтво заклало в цивілізаційне майбутнє української нації.

Вклад основного матеріалу. Щоб відповісти на ці питання, скористаємося так званою «нестандартною» літературою, яка намагається розкрити їх, відкидаючи ідеологію радянських часів. Це, на-

самперед, книги Миколи Ульянова «Происхождение украинского сепаратизма» (1996 р.), Михайла Чугуєнка «Шокирующая Украина. Лабиринты истории» (2002 р.), Ігоря Каганця «Арійський стандарт» (2004 р.) та інші.

Як вважає М. Ульянов, народження козацтва до цього часу залишається до кінця нерозкритою таємницею, яку супроводжують легенди й міфи. Більшість відшукує відомості про нього в історичних романах, піснях, переказах, інших творах мистецтва. Зазвичай, коли йдеться про запорозьких козаків, постає неповторний образ Тараса Бульби, а тому потрібно глибоко зануритися в документальний матеріал та історичні джерела, щоб звільнитися від чарівливої гоголівської романтики.

На запорозьке козацтво здавна існує два діаметрально протилежні погляди. Одні вбачають у ньому явище дворянсько-аристократичне – «лицарське». Існує й інша, більш поширена думка, за якою козацтво втілювало сподівання плебейських мас і було живим носієм ідеї народовладдя з його початками загальної рівності, виборністю посад і абсолютної свободи. Ці два погляди не примирені й не узгоджені між собою, продовжують жити й до сьогодні в науковій літературі. Обидва вони не козачі й навіть не українські. Польське походження першого з них не підлягає сумніву, оскільки вперше зустрічається в польського поета Папроцького (XVI ст.). Спостерігаючи гризню магнатів, політичну розпусту тодішньої Польщі, Папроцький протиставляє їм свіже, здоро-

ве, як йому видавалося, середовище, що виникло на окраїнах Речі Посполитої. Занурившись у внутрішні чвари, поляки, за його словами, й не підозрювали, що багато разів були врятовані від загибелі цим крайнім лицарством, яке відбивало натиск турецько-татарської навали [1].

Усі козаки, які при цьому потрапили до турків, носять польські прізвища: Свирговський, Козловський, Сидорський, Янчик, Копитський, Решковський тощо. З тексту Папроцького видно, що всі вони шляхтичі, але з якимось темним минулим: для одних розорення, для інших провинності та злочини були причиною відходу в козаки. Козачі подвиги розглядаються ними як засіб відновлення честі: «або паду зі славою, чи повернуся з військовою здобиччю» [2]. Література ця, без сумніву, рано стала відома запорожцям, сприяючи поширенню серед них високого погляду на своє суспільство. Коли ж у XVII ст. «рестрові» козаки почали захоплювати землі, перетворюватися на поміщиків і домагатися дворянських прав, популяризація версії щодо їх лицарського походження набула особливого значення, що відображено в «Літописі Грабянки», «Короткому описі про козацький малоросійський народ» П. Симоновського, працях Н. Маркевича і Д. Бантиш-Каменського, а також знаменитій «Історії Русів». Ці твори найбільш яскраво відображали шляхетську природу козацтва. Але М. Ульянов до цього додає, що не знає жодного перевреного документа, який свідчить про раннє запорізьке козацтво як самобутню військову організацію малоросійської шляхти.

М. Ульянов переконаний, що порівнювати січову старшину з капітулом, а кошового отамана – з магістром ордена – найбільша пародія на європейське середньовіччя. Та й за зовнішнім виглядом козак був мало схожий на лицаря. Тут маються на увазі не стільки бараняча шапка, оселедець і широкі шаровари, скільки всяка відсутність шароварів. П. Куліш зібрав на цей рахунок яскравий букет свідчень сучасників: начебто оршанський староста Філіп Кміт у 1514 р. відображав черкаських козаків жалюгідними обідранцями, а французький військовий експерт Дальрак, який супроводжував Яна Собеського в знаменитому поході під Відень, згадує про «дику міліцію» козацьку, яка вразила його своїм непоказним виглядом.

Сучасники відгукувалися і про релігійне життя дніпровського козацтва з огидою, вбачаючи в ній більше безбожництва, ніж віри. Адам Кисіль, православний шляхтич, писав, що в запорізьких козаків «немає ніякої віри» й те саме повторював уніатський митрополит Рутський. Православний митрополит і засновник київської духовної академії Петро Могила ставився до козаків з неприхованою ворожнечею і презирством, називаючи їх у пресі «ребелізантами».

Стосовно легенди демократичної, то, як переко­нує М. Ульянов, вона – результат зусиль російсько-українських поетів, публіцистів, істориків XIX ст., таких як К. Рилєєв, М. Герцен, М. Чернишевський, Т. Шевченко, М. Костомаров, В. Антонович, М. Драгоманов, Д. Мордовцев. Виховані на західноєвро-

пейських демократичних ідеалах, вони хотіли бачити в козацтві простий народ, який пішов на «низ» від панської неволі й забрав туди свої віковічні традиції. У книзі В. Голобуцького «Запорізьке козацтво» [3] козаки представлені піонерами землеробства, орачами цілини в Дикому полі. Автор бачить у них не військо, а хліборобське явище.

Коли М. Костомаров разом із М. Білозерським, М. Гулаком, Т. Шевченком заснував у Києві в 1847 р. Кирило-Мефодіївське братство, він написав «Книги буття українського народу» – щось на зразок політичної платформи, де козацький устрій протиставлявся аристократичній Польщі та самодержавному укладові Москви [4]. Приблизно так само дивився на Запорозьку Січ і М. Драгоманов. У козацькому побуті він бачив общинне начало й навіть був схильний називати Січ «комуною» [5, с. 35]. Завданням учасників українофільського руху М. Драгоманов вважав обов'язок відшукувати в різних місцях і верствах населення України спогади про колишню свободу й рівноправності. Це пояснює значне поширення подібного погляду на запорозьке козацтво, особливо серед «прогресивної» інтелігенції. Без усякої перевірки та критики він був прийнятий усім російським революційним рухом.

М. Ульянов стверджує, що історична наука давно визнала недоречність пошуків «прогресу» й «демократії» в таких явищах минулого, як Новгородська і Псковська республіки, або Земські Собори Московської держави. Їх своєрідна середньовічна природа має небагато спільного з установами нового часу. Те саме стосується і старого козацтва: його об'єктивне вивчення зруйнувало як аристократичну, так і демократичну легенди. Сам М. Костомаров у міру заглиблення в джерела значно змінив свій погляд.

Демократія в нашому столітті оцінюється не за формальними ознаками, а суспільно-культурними та моральними цінностями. Рівність і виборність посад у громаді, яка живе грабунком і розбоєм, нікого не захоплюють. Не вважається також достатнім для демократичного ладу однієї тільки участі народу у вирішенні загальних справ і виборності посад. Ні давня антична, ні новітня демократія не мислила цих начал поза суворою державною організацією і твердою владою. Панування натовпу ніхто нині з поняттям народовладдя не зближує. А запорозьким козакам саме державного начала й бракувало, оскільки вони були виховані в дусі заперечення держави. До власного військового облаштування, яке могло б розглядатися як праобраз держави, у них існувало малошанобливе ставлення, що викликало загальне здивування іноземців. Найсильніший із козацьких гетьманів – Богдан Хмельницький – чимало потерпав від сваволі й неприборканості козаків. Усі, хто бував при дворі Б. Хмельницького, дивувалися грубому й панібратському обходженню полковників зі своїм гетьманом [6].

Підбиваючи підсумки, М. Ульянов пише, якщо такий стиль панував в епоху Гетьманщини, коли козацтво намаглося створити щось схоже на державне управління, то що було в порівняно ранні часи, осо-

бливо в знаменитій Січі? Кошових отаманів і старшину піднімали на щит або скидали під п'яну руку, не висуваючи навіть звинувачення. Рада – верховний орган управління – являла собою горласте неорганізоване зібрання всіх членів «братства». Козача «демократія» була насправді охлократією. Мабуть, саме в цьому ховається розгадка того, чому Україна не стала свого часу самостійною державою, оскільки її просто не могли заснувати люди, виховані в антидержавних традиціях. Захопивши південно-східні й частину центральних українських земель «козаченки» перетворили її на величезне Запорозжя, підпорядкувавши весь край власній дикій системі управління. Звідси часті перевороти, повалення гетьманів, інтриги, підкопи, боротьба один з одним численних угруповань, зради й неймовірний політичний хаос, який панував усю другу половину XVII ст. Не створивши своєї держави, козаки були найнепокірливішим елементом і в тих державах, з якими їх пов'язувала історична доля.

На думку вітчизняного дослідника М. Чугуєнка, монголо-татарська навала на Русь своїм наслідком мала втрату контролю русичів над степовим пограниччям і узбережжям Чорного моря. Натиск азіатських кочових орд на значний час призупинив рух землеробської колонізації степових обширів Північного Причорномор'я. Кримське ханство, яке в 1475 р. потрапило у васальну залежність від Османської імперії, у результаті своїх набігів створило реальну загрозу масового винищення українського народу через узяття в полон молодого, здорового, активного населення – цвіту нації. У відповідь на агресію цих людоловів так зване козацтво починає методично шарпати своїми походами турецькі й татарські міста та поселення, обертаючи життя кримських татар і османських турків на справжнє пекло.

Серед неслов'янських предків козацтва найчастіше називають кавказців і кочові народи, насамперед, тюркського походження. Історики й етнографи наводять факти, які опосередковано підтверджують цю версію. Так, українські історики А. Шафонський, М. Антоновський, І. Болтін знайшли в рукописах XIII ст. (1282 р.) згадування про татарських баскаків, які призывали в Україну черкесів із Бештау (П'ятигорська). Російський історик В. Татищев писав про кабардинців у Курському князівстві, яких у 1305 р. великий князь литовський Гедимін привів з Кавказу (Черкеської Кабарди). До того ж характер козаків має багато спільного з психологією кавказців: вибуховий темперамент, любов до свободи, гордовитість, незалежний характер, культ зброї, агресивність стосовно чужинців, розвинений інститут побратимства, певне презирство до жінок, південна жорстокість, звичай брати заручників, схильність до помсти тощо [7, с. 222].

Згідно з класичною історіографією, у поданні В. Антоновича і М. Грушевського, які розробили так звану «уходническую» теорію, початок козацтву поклала міщанська колонізація степу. Безумовно, і селянські, і міщанські колонізаційні потоки взяли активну участь у формуванні козацтва. Але, крім цього,

певну роль відіграв і кримінальний елемент. Історик українського козацтва Д. Яворницький визнає той факт, що на Січ приходили різного роду злочинці, але загалом вони не могли впливати на козаків через суворі запорозькі закони. Козакам потрібно було постійно підтримувати на високому рівні агресивність, напрацьовувати войовничість. На думку М. Чугуєнка, хижачьким стилем життя й поведінкою вони нагадували скандинавських берсерків і японських самураїв, які й у мирні часи були небезпечними для населення. А ще він упевнений, що потужною силою, яка фінансувала козацькі експедиції, будівництво фортець, упроваджувала організацію в козацькі загопи, навчала навичок володіння зброєю, налагоджувала систематичні дипломатичні зв'язки козаків з цивілізованою Європою, були українські світські й духовні феодалі. Саме за їх сприяння лицарська культура Заходу впливала на українське козацтво. Саме завдяки цим людям в етиці козацтва, так званій «Лицарській регулі» – неписаному кодексі честі запорожців, наявні типово лицарські цінності свободи, мужності, честі. Вростала ця європейська культура в усе козацьке облаштування за допомогою шляхетських козакуючих отаманів, таких як Чорнинський, Чановицький, Косинський, Лобода, Самійло Кішка, Шаула, Конашевич-Сагайдачний, Оліфер Голуб та багато інших.

Оцінюючи перспективи соціального розвитку козацтва, М. Чугуєнко пише, що для них існувало два шляхи: «ушляхетнення» або «оселянення». У першому випадку козаки могли перетворитися на замкнену верству (передумовою для цього було б створення козацького реєстру). Оселянення козацтва могло призвести до його демократизації шляхом покозачення селян і міщан, які надихались утопічним ідеалом царства примітивної зрівнювальної справедливості, за якою невідворотно слідувала криміналізація. Але, на відміну від донських і уральських козаків, українське козацтво відіграло роль досить самостійного фактора в міжнародній політиці, наслідком якого було те, що козаки опинилися у вирі інтриг іноземних держав, які намагалися перетягнути їх на свій бік, налаштовуючи проти сусідів. Така багатовекторність зовнішньої політики українського козацтва мала своїм наслідком розпилювання національної енергії, заклавши зерна розбрату в козацькому середовищі.

Організації, подібні до козацької, які створювалися прикордонним населенням, існували в багатьох країнах світу (хорватські яничари, російські казаки, войовничі фермери на кордоні американського штату Пенсильванія тощо). Однак жодна організація не може зрівнятися з козацькою за організаторським талантом і здатністю до державотворення. За масштабом історичних завдань українське козацтво також далеко попереду героїв вестернів. Козацтво не тільки захищало рідну землю від кочовиків надійніше, ніж це робила держава, воно утворило самостійну потужну військово-політичну організацію, яка поклала початок нового самостійного державного життя [7, с. 225].

Українське козацтво – це оригінальне виявлення самозахисту й самоуправління українського населення, що виникло у степовому пограниччі, у трикутнику західної і східної християнської та ісламської цивілізації. Через це в цивілізаційному плані воно являє собою складне синергетичне явище, яке поєднує розрізнені й часто діаметрально протилежні культурні традиції.

Українське козацтво своєчасно з'явилося на зміну староукраїнській аристократії, яка на той час уже занепадала. Пришвидшеними темпами відбувалося окатоличування й ополячення. Однак українці не могли довго перебувати в стані державної невизначеності, а тому естафету перехопила козацька верхівка, узявши на себе роль нової еліти.

Козацтво, будучи за своєю природою амбівалентним (бунтарський дух Степу й урівноважена ментальність хлібороба), вкорінило в національний характер як позитивні риси (здоровий індивідуалізм, підприємництво, лицарство, любов до свободи), так і негативні (анархізм, бунтарство).

Козацтво являло собою маргінальний прошарок між шляхтою і селянством. Іншими словами, це вже були не селяни, але ще не шляхта. Отже, можна стверджувати, що українське козацтво формувалось із представників усіх звань і верств, а політичне виховання козаків відбувалося зусиллями тодішнього українського суспільства. Провідну роль у цьому відіграла староукраїнська аристократія, яка надала європейський вигляд хоча б козацькій верхівці, так спрямувавши потужну енергію січовиків у конструктивне русло українського державотворення. У свою чергу, духовенство, і православне, і римо-католицьке, й уніатське, намагалося розширити духовний кругозір козацтва.

І. Каганець підходить до визначення цивілізаційної ідентичності українського козацтва беручи до уваги

явище «годинникової пульсації», відкрите українським ученим Миколою Чмиховим. Констатуючи наявність годинникової циклічності, М. Чмихов стверджує, що з ХХVIII ст. до н. е. й до наших днів прашури сучасних українців мали кожні 532 роки нову державну систему. Отже, вони пережили періоди дев'яти справжніх держав і лише в останньому періоді –ХVI–ХХ ст. – практично не мали своєї власної державності, формування якої не раз припинялося нападами ворогів, починаючи з польського панування в Україні [8, с. 249–250]. Початок третього 532-річного періоду, а саме 1483 рік – це виникнення Запорізької Січі – християнського військово-чернечого ордену, який став організаційним і духовним центром українського етносу.

Які б різні оцінки не надавались українському козацтву, в одному вони, безумовно, збігаються: протягом трьох століть (1480–1775 рр.) у низовинах Дніпра діяла регулярна військова організація з незалежною політикою, з якою доводилося рахуватися сусіднім країнам – Польщі, Росії, Криму й Туреччині [9, с. 274–305].

Висновки. Отже, ідея внутрішньої та зовнішньої свободи, первинним генератором якої протягом трьох століть була Запорозька Січ, стала хребтом нового українського етносу. Завдяки тому, що січову школу пройшли сотні тисяч представників найактивнішої частини населення, Україна повністю «показачилася», сформували нові фольклор і літературу, новий стиль мислення й поведінки, а отже, і нову людину, і нове суспільство. На сьогодні ми живемо в часи, коли черговий 532-річний період спливає (новий починається з 2015 р.). Сучасна Україна – це етнос козаків, який перебуває в ослабленому, замученому, виснаженому стані. Але, як свідчать останні буремні події, на території України небаченими темпами йде прихована підготовка до нового пасіонарного спалаху, до народження нового українського етносу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ульянов М. Происхождение украинского сепаратизма: репринт / М. Ульянов ; проверка орфографии Д. Лытов. – Мадрид : Варгиус, 1996.
2. Костомаров Н.И. Гетман Иван Свирговский : [исторические монографии] / Н.И. Костомаров. – СПб., 1863. – Т. 2.
3. Голобуцький В.О. Запорізьке козацтво / В.О. Голобуцький. – К. : Вища шк., 1994. – 546 с.
4. Костомаров М.І. Закон Божий (Книги буття українського народу) / М.І. Костомаров. – К. : Либідь, 1991. – 40 с.
5. Драгоманов М. Великорусский интернационал и польско-украинский вопрос / М. Драгоманов. – Казань : Типо-литография Округного штаба, 1906. – 135 с.
6. Костомаров М.І. Богдан Хмельницький / М.І. Костомаров. – СПб, 1859. – Т. 1.
7. Чугуенко М. Шокирующая Украина. Лабиринты истории / М. Чугуенко. – Х. : Книжный клуб «Клуб Семейного Досуга», 2002. – 320 с.
8. Чмихов М.О. Археологія та стародавня історія України : [курс лекцій] / М.О. Чмихов, Н.М. Кравченко, І.Т. Черняков. – К. : Либідь, 1992. – 376 с.
9. Багдасаров Р. За порогом. Запорожское рыцарство XV – VIII веков / Р. Багдасаров // Волшебная Гора: Философия, эзотеризм, культурология. – М., 1996. – Т. IV.